

ՀՏԴ: 929:008(479.25)(44) Անտուան-ժան Սեն-Մարտեն

DOI: 10.54503/0135-0536-2026.1-49

ԱՆՏՈՒԱՆ-ԺԱՆ ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 235-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ԱՆՏՈՒԱՆ-ԺԱՆ ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ*

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Սեն-Մարտեն, Արշակունիներ, Բուզանդ, Խորենացի, Այգեկցի, Մարտիրոս Երզնկացի, Ա. Օրբելյան, Հռիփսիմե, Մխիթարյաններ, հայ պատմիչներ:

Ամփոփում

Ընդունված կարծիք է, որ Ա.-ժ. Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիրն է: Սակայն առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ նա նաև եվրոպական հայագիտության հիմնադիրն է: Չմոռանանք, որ XIX դարասկզբին ֆրանսերենը ինչ ազդեցություն ուներ եվրոպական մտավոր շրջանակների վրա: 1818 և 1819 թվականներին լույս տեսած Սեն-Մարտենի «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» գրքի երկու հատորները Եվրոպայի արևելագետների հայացքը թեքեցին դեպի Հայաստան՝ Արևելքի առաջին քրիստոնյա երկրի հարուստ գրականությունն ու պատմությունը, որի իմացությունն ուներ համամարդկային արժեք:

Սեն-Մարտենի ապրած տարիներին Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում Մխիթարյանները դեռ չէին հասցրել հայ միջնադարյան գրականության արժեքավոր գործերը ամբողջովին տպագրել, շատ կարևոր նյութեր դեռ գտնվում էին գրչագիր մատյաններում: Դեռ չէին գրվել բազմալեզու մեծարժեք բառարանները: Սակայն գիտական խիզախումն ու մարդկության լուսավորությանը ծառայելու սրբազան նպատակը Սեն-Մարտենին օգնեցին ստեղծելու հայագիտական գլուխգործոցներ, հայագիտության մեջ բացելու նոր ուղիներ, որոնցով հետագայում ընթացան շատ արժանավորներ:

Նախաբան

Ա.-ժ. Սեն-Մարտենի հայագիտական գործունեության առաջին շրջանը համընկնում է Նապոլեոն Բոնապարտի քաղաքական մեծ հեղաշրջումներին:

* Ներկայացվել է 24. II. 2026 թ., գրախոսվել է 05. III. 2026 թ., ընդունվել է տպագրության 20. III. 2026 թ.:

© Հեղինակներ, 2026: Հասանելի է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ին համապատասխան:

Վերջինիս 1810 թ. հատուկ հրովարտակով Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում գործող հոգևոր միաբանությունը ոչ միայն չի փակվում, այլև արտոնություն է ստանում կոչվելու ակադեմիա, որովհետև այն ուներ գիտական ուղղվածություն:

Սեն-Մարտենը արդեն 20 տարեկանում տիրապետում էր գրաբարին ու ջանադիր սկսում է ուսումնասիրել հայ հին ու միջնադարյան մատենագրության այն հուշարձանները, որոնք կարող էր ձեռքի տակ ունենալ: Ուսումնասիրում է նաև Փարիզի Ազգային գրադարանում պահվող հայկական ձեռագրերի հարուստ հավաքածուն, որը սկսել էր հարստանալ հատկապես Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XV-ի հատուկ քաղաքականության շնորհիվ:

Իր գլուխգործոցով՝ «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության»

գրքի երկու հատորներով, Սեն-Մարտենը եվրոպական արևելագիտության ուշադրությունը հրավիրեց աշխարհի հնագույն քաղաքակրթության օրրաններից մեկի՝ Հայաստանի վրա: Եվրոպացի հայագետներից ոչ ոք այնքան բարձր չի գնահատել միջնադարի հայ պատմիչներին, որքան Սեն-Մարտենը:

Նա այն գիտնականն էր, որի կազմած ծրագրերը, հայագիտության օգտակարությունը համաշխարհային պատմագրության, գրականագիտության, արվեստի, աշխարհագրության, քաղաքագիտության, քրիստոնեական կրոնի պատմության խնդիրներում ցարդ մնում են ելակետային:

Հայագետը Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Առաջինի հովանավորությամբ երազում էր 4 տարով գործուղվել Հայաստան՝ անձամբ հետազոտելու երկրի հնավայրերը՝ համոզված լինելով, որ այնտեղ կհայտնաբերի բազում գանձեր աշխարհի համընդհանուր գիտության համար:

Ա.-ժ. Սեն-Մարտենի կյանքը

Սեն-Մարտենի կյանքի և գործի մասին գրվել են մի շարք հոդվածներ: 1881-ին Թիֆլիսի «Փորձ» պարբերականում Քերովբե Պատկանյանը տպագրում է ընդարձակ հոդված, որը կոչվում է «Հայագետ Սեն-Մարտեն, նորա կենսագրությունը և գրաւոր երկասիրությունները»¹: Սեն-Մարտենի կյանքի մասին պատմող հաջորդ աղբյուրը Գ. Զարբհանայանի «Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագիտութեան Յարեւոտս (ժԴ-ժԹ դար)» աշխատության համապատասխան հատվածն է, որը լույս է տեսել Վենետիկում 1895-ին²: 2014-ին հրատարակվել է Ա. Դոլուխանյանի «Ա.-ժ. Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր» մենագրությունը³: 2025-ին «Հայկազուններ» պարբերականում տպագրվել է

¹ «Փորձ» (Տիֆլիս), 1881, 1-18:

² Ուսումնասիրությունը հայ լեզուի եւ մատենագիտութեան Յարեւոտս (ժԴ-ժԹ դար). 1895, 170-187:

³ Դոլուխանյան. 2014:

Է. Բաղդասարյանի «Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր» հոդվածը⁴:

Սակայն բոլոր հոդվածների հիմքում ընկած է Սեն-Մարտենի արժանավոր աշակերտ Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեի շատ ծավալուն ներբողական բովանդակություն ունեցող կենսագրականը⁵:

Անտուան-ժան Սեն-Մարտենը ծնվել է 1791 թ. հունվարի 17-ին վաճառականի ընտանիքում՝ Փարիզի շրջակայքում գտնվող բնակավայրում: Գրեթե մանուկ՝ նա ականատես եղավ ֆրանսիական հեղափոխության շարժումներին, ամբոխի ջարդարար հակումներին, տեսավ վրեժի ու արյան ծարավի մարդկանց արարքները և ատեց այդ ամենը: Հայրը նրան պատրաստում էր առևտրական բնագավառի համար, սակայն ընտանիքի բարեկամ մի բանկիր համոզում է հորը չթողնել որդուն իր մտավոր հնարավորություններից ցածր բնագավառի նվիրվելու: Ապագա հայագետը չափազանց աշխատասեր էր, կենցաղում չափավոր և այդպիսին էլ մնաց մինչև կյանքի վերջը:

Սեն-Մարտենը Փարիզի Quatre-Nations վարժարանում ուսման մեջ այնպիսի առաջադիմություն է ցուցաբերում, որ գերազանցում է իր ուսուցչին: Վերջինս խոստովանում է. «Ես հազար բան եմ սովորում այս երեխայից»⁶:

Սեն-Մարտենն արագորեն յուրացնում է արաբերենը և հայերենը: Գրաբարի այդքան արագ յուրացումը շատ բարդ էր այն ժամանակների համար, որովհետև դեռ լույս չէր տեսել Հարություն Ավգերյանի հայ-գաղիերեն բառարանը: Արդեն 21 տարեկանում նա զգալի առաջադիմություն է ցուցաբերում պարսկերենի, տաճկերենի, ասորերենի, վրացերենի յուրացման բնագավառներում: Անխոնջ աշխատասիրությամբ յուրացնում է նաև զենդերենը:

Հայաստանը և վերջինիս մատենագրությունը գիտնականի համար դառնում է հենակետ, որտեղից նա իր հետազոտական հայացքը տարածում է պարթևների, մարերի, ասորիների, քաղդեացիների, քրդերի, Անատոլիայի հույների, լազերի, կոլխիդացիների, իբերների, աղվանների վրա. «Նրա բնագավառն էր այդ, քանզի նա Ասիայի այդ լայնարձակ հատվածի մատենագրության տերն էր»⁷:

Սեն-Մարտենին միանգամից մեծ հռչակ է բերում 1818 և 1819 թվականներին հրատարակված «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» աշխատությունը:

Հայագետը եվրոպական արևելագիտության առաջ բացում է մի հինավուրց երկրի հարուստ պատմական անցյալի և մատենագրության դռները: Նշանավոր չինագետ Աբել Ռեմյուզայի մարգարեությունն իրականանում է, և Սեն-Մարտենը դառնում է առաջին մեծության հայագետ ու արևելագետ⁸:

Մինչև XVI դարի սկիզբը հայոց պատմությունն ու մատենագրությունը բոլորովին անձանոթ էին եվրոպացիներին:

⁴ «Հայկագույններ» (Երևան), 2025, № 10, 54–57:

⁵ “Notice historique sur M. A.–J. Saint–Martin”. 1833, I–XXII.

⁶ “Notice historique sur M. A.–J. Saint–Martin”. 1833, II.

⁷ “Notice historique sur M. A.–J. Saint–Martin”. 1833, IV.

⁸ Դ ո լ ո լ խ ա ն յ ա ն. 2014, 11:

Պապական Հռոմը ցանկանում էր կաթոլիկությունը տարածել Հայաստանում: XVI դարի սկզբում Ալեքսանդր Յոթերորդ պապը կամեցավ Հռոմում հիմնել մի գիմնազիա, որում բացառապես հայ երեխաներ պետք է սովորեին: Այդ հարցում Հռոմի պապին օգնում էին ֆրանսիացի հոգևորականները: Կարդինալ Ռիշելյեն համոզում էր Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XIII-ին հավաքել հայկական գրքեր և դրանք տպագրել արքունական տպարանում: 1633-ին Փարիզում հրատարակվում է հայ-լատիներեն բառարան, իսկ 1789-ին Փարիզում՝ Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում, բացվում է հայոց լեզվի ամբիոն:

1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով Արևելահայաստանը միանում է Ռուսական կայսրությանը: Քրիստոնեական կայսրությանը Հայաստանի միանալու փաստում Սեն-Մարտենը տեսնում է իր հայագիտական ծրագրերի իրականացման հնարավորությունը: Նա նշանավոր աշխարհագրագետ Վ. Հումբոլտի միջոցով դիմում է Նիկոլայ Առաջինին՝ նյութական օգնության համար: Ծրագրում էր գիտական ճամփորդություններ իրականացնել Մեծ Հայքում ու Ռուսաստանի այն բազմաթիվ գավառներում, ուր ապրում էին հայեր: Կամենում էր ֆրանսերենով ունենալ կարևոր 20 հայ պատմիչների գործերը, անհրաժեշտ էր համարում պեղել Հայաստանի հնավայրերը, ուսումնասիրել երկրի ժայռապատկերներն ու վիմագիր արձանագրությունները: Նրան հատկապես հետաքրքրում էին Արտաշատ, Արմավիր, Վաղարշապատ քաղաքները: Նպատակ ուներ այցելել Վան, Կարս, Էջմիածին, մի քանի ամսով կանգ առնել Կոստանդնուպոլսում, այցելել նաև Տրանսիլվանիայի, Տրիեստի ու Վենետիկի հայերին: Նպատակ ուներ անձամբ ուսումնասիրել Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Աստրախանի գրադարաններում պահվող հայկական գրական հուշարձանները: Նիկոլայ Առաջին կայսրին ուղղված դիմումի մեջ նա գրում է. «Ահա այս է, որ ինձ խրախուսում է Ձեր հետ խոսել Մեծ Հայաստանի ուսումնասիրության արժանի գավառները ճանապարհորդելու դիտավորության մասին, որ *մարդկային ազգի օրրան է եղած և որին կարևորություն են տալիս միանգամայն կրոնի և պատմական հիշատակները* (ընդգծումը մերն է – Ա. Դ.)»⁹:

Հայագետի նամակին պատասխանել է Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարը, որը խոստացել է նյութական աջակցություն, միայն թե երկրի քաղաքական վիճակի կայունացումից հետո, պատերազմի աղետներին հաջորդող վտանգներից խուսափելու համար մի քանի տարի անց:

Ավա՛ղ, Սեն-Մարտենի այդքան կարևոր գիտական ծրագիրն ընթացք չստացավ՝ հայագետի վաղաժամ մահվան պատճառով: Նա մահացավ խոլերայից՝ 1832-ի հուլիսի 16-ին, երբ ընդամենը 41 տարեկան էր:

Հիշատակի ներբողական խոսքում Մարի Բրոսսեն՝ նրա աշակերտը և վերջինիս գործի փայլուն շարունակողը, Սեն-Մարտենին համարում է հանճարեղ գիտնական և արդեն կյանքից հեռացած ուսուցչին դիմում է հետևյալ խոսքերով. «Պատվելի՛ ուսուցիչ, եթե Ձեր հիշատակը կարիք ունի այնպիսի հոյակապ հուշարձանի, ինչպիսին Ձեր գործերն են, այդ հուշարձանը Ձեր բարեկամների

⁹ «Արձագանք» (Թիֆլիս), 19. XII. 1893:

սրտերում է, նրանց սրտերում, որոնք իրենց անձի համար պատիվ են համարում Ձեր աշակերտը լինելը»¹⁰:

Հայաստանի պատմությունը, գրականությունն ու աշխարհագրությունը «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» գրքի երկու հատորներում

Այս կոթողային աշխատությունն ունի շատ խոսուն նախաբան, որում ասվում է, թե Մեծ Հայք անունը կրող երկիրը, որը թուրքերը, պարսիկներն ու ռուսները բաժանել են իրենց գերիշխանության ներքո, տարածվում է երեք հարյուր մղոնի վրա՝ Եփրատից մինչև Կասպից ծովը թափվող Քուռի գետաբերանը, Վրաստանից և Կովկասյան լեռներից մինչև Դիարբեքի սահմանները: Այդ տարածքում չկա մեկ ուրիշ լեզու, քան հայերենը, բացի այն մասերից, որտեղ բնակվում են մահմեդականները: Սակայն գյուղերում ապրող մահմեդականները ևս խոսում են հայերեն խոսակցական լեզվով: Այդ նույնը կարելի է ասել Փոքր Հայքի, Կիլիկիայի ու Շիրվանի մասին¹¹:

Նկատելի է, որ մեծ թվով երկրներում, ուր հայերը տարածված են և դեռ պահպանում են իրենց լեզուն, կարևոր դեր են կատարում իրենց բնակության երկրների ու եվրոպացիների փոխհարաբերությունների միջև, հատկապես, երբ գիտակցվում է, թե Պարսկաստանի ու Թուրքիայի բանկային գործերում և առևտրում այլ երկրների հետ գործարքները կատարվում են համարյա միշտ հայերի միջոցով:

Հայերը IV դարից մինչև XIX դարը զարգացրել են հայ գրականությունը իր բոլոր ժանրերով և աշխարհի տարեգրություններում արձանագրել են եզակի փաստ՝ նրանք հայերենով տպարաններ ունեն Ամստերդամում, Լայպցիգում, Վենետիկում, Լիվոռնոյում, Լեհաստանում Լվովում, Կոստանդնուպոլսում, Ջնուշիայում, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում, իրենց եկեղեցու գլխավորի նստավայր Էջմիածնում, Մադրասում, Նոր Ջուղայում, Մարսելում և այլ վայրերում¹²:

Հայաստանի պատմիչները սեղմ ձևով խոսել են նաև Արևելքի երկրների մասին, որը լրացնում է բավականին բացեր Ասիայի երկրների տարեգրություններում:

Սեն-Մարտենը հիացմունքով է խոսում V դարում ձևավորված հայ թարգմանչական դպրոցի մասին: Դրա շնորհիվ հիանալի ձևով թարգմանվեց Աստվածաշունչը ըստ Յոթանասնից, հայերենով ներկայացվեցին Պլատոնի, Արիստոտելի գործերը, Եվսեբիոսի եկեղեցական պատմությունը, քրիստոնեական համընդհանուր եկեղեցու հայրերի գործերը: Այդ թարգմանություններն աչքի են ընկնում մանրակրկիտ ճշգրտությամբ: Ավելի ուշ Հայաստանն ունեցավ Հիպոկրատի և Գալենի երկերի թարգմանությունները, ինչպես նաև Հոմերոսի պոեմների ամբողջական թարգմանությունները:

¹⁰ “Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin”. 1833, XXI.

¹¹ Դ ո լ ո լ խ ա ն յ ա ն. 2014, 25:

¹² Դ ո լ ո լ խ ա ն յ ա ն. 2014, 27:

Պատմահայր Խորենացին իր «Հայոց պատմության» մեջ հաճախ է վկայում հույն մատենագիրներին, ինչպես՝ Դիոդորոս Սիկիլացուն, Հովսեպոսին, Բերոսոսին, Աբիդենոսին, Կեփաղիոնին, Օլիմպոդորոսին, Մանեթոսին, Հուլիոս Աֆրիկանոսին, Փլեգոնիոսին և քիչ հայտնի շատ ուրիշների: Ստեփանոս Սյունեցին՝ Սյունիքի արքեպիսկոպոսը, հունարենից թարգմանեց սուրբ Գրիգոր Նյուսացու և այլ աստվածաբանների երկեր:

XI դարի կեսերին Արշակունիներից սերող Հայաստանի իշխան Գրիգոր Մագիստրոսը, որը հայտնի էր իր գիտելիքներով ու զինվորական տաղանդով, թարգմանեց հույն մաթեմատիկոսների բազում գրքեր: Ասորական գրականությունը կարող է նպաստ ստանալ հայկական թարգմանություններից՝ ինչպես քաղաքական, եկեղեցական, այնպես էլ հայրաբանական գծով:

Սեն-Մարտենը ֆրանսիացի նշանավոր ավեստագետ Բ. Հաուլեից շատ առաջ ներկայացնում է, թե ինչ նշանավոր փաստեր կան Եղիշեի պատմության մեջ զրադաշտական կրոնի վերաբերյալ, որոնք բացակայում են զենդերենով պահպանված Ավեստայի բնագրում:

Նա նշում է, որ հայերենով պահպանված են մեծաքանակ գործեր՝ նվիրված զանազան աղանդների:

Հայագետը գրաբարը համարում է գիտական լեզու, որով ստեղծվել է բազում ժանրերով հարուստ գրականություն:

Սեն-Մարտենի «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության ու աշխարհագրության» երկհատոր գիրքը լայն ընդունելություն է գտել Եվրոպայում և Ռուսաստանում: Բավական է հիշել, որ շատ տասնամյակներ անց Բրոկհաուզ-Էֆրոնի «Հայաստան» ծավալուն հոդվածի հիմքում ընկած է Սեն-Մարտենի վերոհիշյալ աշխատությունը¹³:

Այսօր թուրք, ինչպես նաև ադրբեջանացի առանձին գիտնականներ ջանքեր չեն խնայում ապացուցելու, թե Արցախը միշտ եղել է ադրբեջանական տարածք: Այդօրինակ հակագիտական հայտարարությունների փաստացի հերքումը կարելի է գտնել դեռևս 1818-ին լույս տեսած Սեն-Մարտենի գլուխգործոցում: Նա չի մոռանում նշել, թե լեռնային Արցախում XIX դարի սկզբին կան փոքրիկ, ինքնուրույն իշխանություններ, որոնց հայ տերերն իրենց կոչում են մելիքներ¹⁴:

Հայագետը մեզ է ավանդում Գանձակ քաղաքի անվան բացատրությունը: Գանձակ տեղանունն առաջացել է հայերեն գանձ բառից, որովհետև, անկասկած, այդպես է կոչվել հայոց հին թագավորների գանձերն այդ քաղաքում պահվելու պատճառով¹⁵: Իսկ Նախիջևան բառը համարում է այն վայրի անունը, ուր առաջին անգամ իջևանել է Նոյը:

«Հիշատակարանների ...»-ի առաջին հատորի երկրորդ հատվածում ևս հայագետը լայնորեն օգտագործում է Դիոդորոս Սիկիլացու, Ստրաբոնի, Տակիտոսի, Քսենոփոնի, Պոլիբիոսի, Հովսեպոսի, Աբուլֆարաջի և օտարագրի այլ պատմիչների հաղորդածը Հայաստանի պատմության մասին: Սեն-Մարտենը բերում է այնպիսի փաստեր, որոնք անհայտ էին: Նրա գրքից ենք իմանում, թե որտեղից

¹³ Брокгауз, Ефрон. 1890, 124.

¹⁴ Saint-Martin. 1818, 34.

¹⁵ Saint-Martin. 1818, 150.

է վերցրել Մուրացանն իր գլուխգործոցի՝ «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպի գլխավոր հերոսի Մարզպետունի տոհմանունը: Այդ տոհմանունն առկա է արաբական աղբյուրում, որը հաղորդում է Սեն-Մարտենը՝ “général George Marbedouni” «գորահրամանատար Գևորգ Մարզպետունի»¹⁶:

«Հիշատակարաններ ...» գրքի առաջին հատորի վերջում հայագետը տեղադրել է ժամանակագրական աղյուսակներ. դրանք վերաբերում են Հայաստանի թագավորական բոլոր գերդաստաններին՝

I դինաստիան – Հայկյաններ,

II դինաստիան – Արշակունիներ,

Հայաստանի մարզպաններ,

Բյուզանդական արքունիքից և արաբական խալիֆայից կարգված կառավարիչներ,

III դինաստիան – Բագրատունիներ

Բագրատունիներ Կարսի թագավորության,

Բագրատունի արքաներ հայկական Աղվանքի,

Վասպուրականի թագավորներ Արծրունիներից,

Մինչև Ռուբինյանները նշվում են Հայաստանի տարբեր մահմեդական կառավարիչներ, էմիրներ,

IV դինաստիան – Ռուբինյաններ:

Այնուհետև Սեն-Մարտենը թվարկում է Հայաստանի կաթողիկոսներին՝ սկսելով Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Ղուկաս Արզրումեցի (1780):

1440 թվականից սկսած՝ թվարկվում են Սսի կաթողիկոսները՝ մինչև Թորոս III-ը (1784):

Գրքի երկրորդ հատորը հիմնականում վերաբերում է Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի քննությանը ու վերջինիս գրաբար և զուգահիշ ֆրանսերեն թարգմանությանը: Մասնագետները կնկատեն, որ հայագետը թարգմանել է Սյունիքի պատմության միայն մեկ գլուխը:

Սեն-Մարտենին, բացի Ստեփանոս Օրբելյանի պատմությունից, հայտնի են նույն հեղինակի ևս երկու գործեր: Առաջինը նա անվանում է պոեմ, հետո կոչում «Ողբ», որը նվիրված է Հայաստանի դժբախտություններին. Օրբելյանն այն շարադրել է 1299-ին, գրել է իր բարեկամ ու գաղափարակից, նշանավոր վարդապետ և բանաստեղծ Խաչատուր Կեչառեցու խնդրանքով: Հայագետը, օգտվելով Մ. Չամչյանցի «Հայոց պատմությունից», մեջբերում է կատարում Օրբելյանի «Ողբից»: Վերոնշյալ «Ողբը» յուրօրինակ Հայոց պատմություն է, որում հեղինակը ողբում է Մեծ Հայքի տարածքում եղած թագավորությունների վերացումը՝ Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Արծրունիներ, Աղվանքի, Սյունյաց թագավորություններ:

Նա նշում է, թե ոչ մի այլ պատմիչ, Ստ. Օրբելյանից բացի, չի նշել մոնղոլների կողմից Երուսաղեմը գրավելու մասին: Նա համոզված է, թե անհնար է, որ այդ գրավումը տեղի ունեցած չլիներ¹⁷:

¹⁶ Saint-Martin. 1818, 362.

¹⁷ Saint-Martin. 1819, 275.

Սեն-Մարտենը, առաջինը հայագիտության պատմության մեջ, մեծարժեք է համարում Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» պատմական արժեքը: Նա բացատրում է, թե ինչու ողջ միջնադարը, հետո Մխիթարյանները չեն հիացել այդ կարևոր երկով. պատճառը հեղինակի ոճն է, որը խիստ տարբեր է Ոսկեդարի մյուս մատենագիրների գրվածքներից:

«Հիշատակարանների ...»-ի իր երկու սովոր հատորներով ու հայագիտական տարալեզու աղբյուրների քննական նյութերով Սեն-Մարտենը հիմնավորեց ֆրանսիական հայագիտության անհրաժեշտությունը: Նրա գիտական նվիրվածության օրինակին հետևեցին XIX և XX դարերի ֆրանսիացի, բելգիացի, անգլիացի, վրացի նշանավոր հայագետներ, ինչպիսիք են Մարի Բրոսսեն, Վիկտոր Լանգլուան, Ֆելիքս Նևը, Էդուարդ Դյուրրիեն, Ֆրեդերիկ Մակլերը, Նիկոլայոս Մառը, Ֆրեդերիկ Ֆելդին, Ժան-Պիեռ Մահեն, Ֆրեդերիկ Կոնիբերը, որոնք սիրեցին աշխարհի հին քաղաքակրթությունը ներկայացնող երկրներից մեկը՝ Հայաստանը ու նրա ստեղծագործ ժողովրդին:

Սեն-Մարտենի հայագիտական կարևոր նախաձեռնություններից մեկը Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» ֆրանսերեն թարգմանությունն է, որը լույս է տեսել 1841-ին Փարիզում՝ նրա մահվանից հետո արևելագետ Ֆելիքս Լաժարի ջանքերով¹⁸: Վերջինս, բարձր գնահատելով Սեն-Մարտենի՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու պատմության թարգմանությունն ու նրան կցված ծանոթագրությունները, բնականաբար, խիստ արժեքավոր է համարում պատմության այն հատվածները, որոնք ընթացել են մատենագրի աչքերի առաջ: Դրանք են՝ մարտիրոս կոչված Սմբատ արքայի մահը և նրան հաջորդած Աշոտ Երկրորդի (Երկաթ) գահակալության ողջ դրամատիկ ընթացքը:

Սեն-Մարտենի՝ Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմության» թարգմանությունը և Լաժարի հրատարակչական ձեռնարկը ժամանակին եղել են ընծա եվրոպացի հայագետների համար:

Բացառիկ գիտական արժեք ունի Արշակունիների թագավորական գերդաստանին նվիրված հայագետի ուսումնասիրությունը, որը նույնպես ամբողջական ձևով հրատարակվել է հետմահու: Այն երկհատոր է. դրանք լույս են տեսել 1850-ին¹⁹:

1821 թ. հուլիսի 27-ին Սեն-Մարտենը բանախոսությամբ հանդես է գալիս Ֆրանսիայի Արձանագրությունների ակադեմիայում: Այդ բանախոսությունն առաջին անգամ տպագրվել է “Journal Asiatique”-ում՝ 1822-ի օգոստոսին, իսկ երկրորդ անգամ այն հրատարակել է Ֆելիքս Լաժարը 1850-ին՝ հետմահու տպագրված “Fragments d’une histoire des Arsacides” երկրորդ հատորի հավելվածում²⁰:

Մեծ հայագետը ֆեոդալական հասարակարգի դասական ձևավորումը տեսնում է ոչ թե Գերմանիայում՝ այն էլ XII դարում, այլ Ք. ծ. ա. Ասիայում՝ հանձին պարթև Արշակունիների հիմնած պետական համակարգի. «Եթե ուզում են համեմատել XII դարի Եվրոպայի Ասիայում մեր թվարկությունից երեք դար առաջ հիմնված Արշակունիների միապետության հետ, ապա կտեսնեն հասարակական

¹⁸ Histoire d’Armenie. 1841.

¹⁹ Saint-Martin. 1850.

²⁰ Saint-Martin. 1850, 293–306.

նույն հաստատությունները, կգտնեն հասարակության նույն աստիճանանությունը և համարյա նույն տիտղոսները՝ սկսած սահմանակալ բղեջխներից, իշխաններից, ասպետներից մինչև հասարակ զինվորներ»²¹:

Սեն-Մարտենը նկատում է, որ Արշակունիների մոտ չկար ստրկատիրություն: Նա սահմանում է, թե ինչ են ֆեոդալական կարգերը: Դա ռազմական ուժի միջոցով նվաճումն է մի մեծ տարածքի՝ բաժանված զինվորական միավորումների միջև: Արշակունիները հանդես եկան Ալեքսանդր Մակեդոնացուց հետո: Երբ Մակեդոնիայի արքան հաղթեց Դարեհին, դարձավ Ասիայի միապետը: Հույները չէին հասկանում և գնահատում Ալեքսանդրի խիզախումը, նրանք չէին ներում վերջինիս, որ իրենց ստիպեց ապրել խաղաղության մեջ: Նրանք Ալեքսանդրին համարում էին իրենց դեմոկրատիան ճնշող:

Սեն-Մարտենն ուներ Ալեքսանդր Մակեդոնացու անձի պաշտամունք և ցավով նշում է, թե Ալեքսանդրին շատ-շատ դարեր անց շարունակում են դատել ըստ նրա թշնամիների կարծիքների: Իր անցած ճանապարհին Ալեքսանդրն ամենուր թողնում էր իր հանճարի ապացույցները: Նա չէր կործանում, նա հիմնադրում էր նոր կայսրություն: Խորհելով ավելի ծավալուն ծրագրերի մասին, քան որ ավարտել էր, նա մեռավ Բաբելոնում, որն ուզում էր դարձնել աշխարհի մայրաքաղաքը²². նա երեսուներեք տարեկան էր:

Արշակունիների հզոր միապետությունը, որի ծագումը պատմագիտության կարևորագույն խնդիրներից է, բաղկացած էր չորս հիմնական թագավորություններից: Ավագ ճյուղը Պարսկաստանում էր, նրա գլխավորը կոչվում էր արքայից արքա: Հայաստանի թագավորը երկրորդ տեղում էր, երրորդ տեղում Բակտրիան էր, և այդ թագավորությունը հասնում էր մինչև Հնդկաստանի սահմանները, վերջին ճյուղը հարավային Ռուսիայի տարածքն էր՝ Վոլգա և Դոն գետերի ափերին ապրող տարբեր ցեղերից կազմված:

226-ին Սասանյան Արտաշիրը կործանեց վերջին Արշակունի Արտավանին ու հիմնեց Սասանյան դինաստիան: Դրանից հետո Արշակունիների բոլոր ճյուղերը սկսեցին մարել: Ամենաերկարակյացը Հայաստանի Արշակունիներն էին. նրանց թագավորությունը վերացավ 428 թվականին. «Իրականում Հայաստանը դարձավ առաջին քրիստոնյա միապետությունը»²³:

Սեն-Մարտենը Կիլիկյան հայ թագավորության մեջ տեսնում է վերջին հայ Արշակունիներին, որոնք հերոսանում էին՝ խառնվելով Եվրոպայի խաչակիրներին:

Հայագիտության մեջ Սուրբ Հռիփսիմեի ողբերգությանն առաջին անդրադարձը կատարել է Սեն-Մարտենը: Հայ թատրոնի պատմության մեջ առանձնակի տեղ զբաղեցնող «Մարտիրոսոսփին սրբոյն Հռիփսիմէի» ողբերգությունը բեմադրվել է 1668-ին Լվովում: Սեն-Մարտենը չի անդրադարձել «Հռիփսիմէ» ողբերգության գրական արժեքին: Այդ արել են հետագա հետազոտողները²⁴: Հայագետը նշում է, թե դպրոցականների ուժերով բեմադրված այդ ողբերգությունը

²¹ “Journal Asiatique” (Paris). 1822, 65–66.

²² Petit Robert-2. 1988, 36.

²³ “Journal Asiatique”, 1822, 77.

²⁴ Լևոնյան. 1941, 115–122, Թերզիբաշյան. 1959, 49–89, Հովհաննիսյան. 2010, 151, Դոլուխանյան. 1983, 58–68.

հայ թատրոնի կարևոր էջ է, և դրանով հայագետների ուշադրությունը սևեռում է այդ ուշագրավ փաստի վրա:

Սեն-Մարտենը 1825-ին հրատարակել է Վարդան Այգեկցու 45 առակները: Փարիզի Ազգային գրադարանում պահվող մի ձեռագրում դրանք թվով 168 էին, հայագետը դրանցից ընտրել է 45-ը:

Նիկողայոս Մառը՝ Վարդան Այգեկցու առակների լավագույն գիտակը, անդրադարձել է Սեն-Մարտենի՝ Այգեկցու առակների թարգմանությանը և նկատել է, թե առակների ողջ թարգմանությունն իրականացրել է ֆրանսիացի հայագետը իր ժամանակի համար ոչ վատ ձևով²⁵:

Նա նշել է, թե Սեն-Մարտենի առակների թարգմանությունն ունեցել է ուսուցողական նպատակ: Դրանք տպագրվել են՝ կողք կողքի դնելով ֆրանսերեն ու հայերեն բնագիրը: Շատ հարմար է այդ ձևով ֆրանսիացուն սովորել հայերեն, իսկ հային՝ ֆրանսերեն:

Սեն Մարտենը Մովսես Խորենացու գնահատող

“Journal Asiatique” ամսագրի 1823 թ. հունիսյան համարում Սեն-Մարտենը հոդված է հրատարակել՝ նվիրված Մովսես Խորենացու կյանքին ու մատենագրական ժառանգությանը: Հենց սկզբից հայագետը որակում է Մովսես Խորենացուն՝ ըստ հայկական ավանդույթի կոչելով Քերթողահայր: Եզրույթը բացատրում է “poète grammairien”, այսինքն՝ բանաստեղծ քերականագիտության դպրությանց հետամուտ: Նա այդ անունով հիշում է նաև հայ միջնադարի մատենագրության ուրիշ դեմքերի՝ Պետրոսին և Ստեփանոս Սյունեցուն: Որո՞նք էին, ըստ նրա, Մովսես Խորենացուն տրված այդ պատվանունի հիմքերը: Դրանք են՝ խոսքի վայելչությունն ու հստակությունը, կարճաբանությունը, դարձվածների հրաշալիությունը, որոնցով նա տարբերվեց ազգի բոլոր մատենագիրներից:

Հայագետը փորձում է որոշել, թե որ թվականին են Մովսես Խորենացին ու նրա ընկերները մեկնել Ալեքսանդրիա՝ հունարենի մեջ կատարելագործվելու: Ըստ նրա՝ Խորենացին եղել է նախ Եդեսիայում, ապա Երուսաղեմում ու այնուհետև Ալեքսանդրիայում՝ վերջինում մնալով երկար ժամանակ: Հետո այցելել է Հռոմ: Որոշ ժամանակ գտնվել է Աթենքում, անցել Կոստանդնուպոլիս և վերադարձել հայրենիք՝ իր հետ բերելով հարուստ գիտելիքներ ու ձեռագիր մատյաններ²⁶:

Սեն-Մարտենը թարգմանաբար մեջբերում է «Հայոց պատմության» այն հատվածները, որոնցում պատկերված են Մովսես Խորենացու և նրա ընկերների բազմաբովանդակ ու հարուստ շրջագայությունը հին աշխարհի քաղաքակրթության կենտրոններում: Այդ հատվածներում նկարագրվում են Եդեսիան, նրան հարևան սրբավայրերը, Պաղեստինը, այդ վայրերի դիվաններում

²⁵ M a p p. 1899, 106.

²⁶ “Journal Asiatique”, 1823, 325.

կարճ ժամանակահատված պարապելը, ապա ավելի մանրամասն՝ Եգիպտոսը՝ իր «անձեռակերտ Նեղոսով», ամեն տեսակ պտուղներով լի, Ալեքսանդրիա քաղաքը՝ ծովի մեջ, իր բարեխառն կլիմայով, քաղաքի հինավուրց հեթանոսական պատմությունը և իր ժամանակի քրիստոնեական ներկան։

Բացառիկ արժեք ունեն Եգիպտոսի հեթանոսական շրջանի հետ կապված որոշ անունների բացատրությունները, որոնք չկան Ստեփանոս Մալխասյանի ծանոթագրություններում: Դրանցից մեկը եգիպտական Տուբի ամիսն է, որն ըստ Սեն-Մարտենի եղել է եգիպտական տարվա հինգերորդ ամիսը: Լորտու բառը հայագետը թարգմանում է ըստ Մ. Ավգերյանի՝ “sort de serpent” – «օձի տեսակ»²⁷:

Սեն-Մարտենը Խորենացու ուսումնառության և ճամփորդության տևողությունը սահմանում է յոթ-ութ տարի: Հիշեցնում է, թե հայրենիք վերադարձի պահին արդեն վախճանվել էին սիրելի ուսուցիչները՝ Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը:

Նա Խորենացու «Ողբի» այն հատվածը, որը ներկայացնում է պատմահոր վերադարձը և ուսուցիչներին մեռած գտնելը, խիստ տարբեր է համարում Վիստոն եղբայրների հրատարակած բնագրի համապատասխան հատվածից: Խորենացու պատմության՝ Գովիելմուս և Գևորգ Վիստոն եղբայրների լատիներեն թարգմանությունը՝ գրաբարյան բնագրի համադրությամբ, լույս է տեսել 1736-ին Լոնդոնում²⁸:

Հայագետը հատուկ կարևորում է Խորենացու երկարամյա թարգմանական գործունեությունը. նա հոգ է տարել հայերեն թարգմանել այն գրքերը, որոնք ձեռք էր բերել ճամփորդությունների ժամանակ: Առկա է իր իսկ՝ պատմահոր վկայությունը սեփական թարգմանական գործունեության վերաբերյալ. «Զի և ես այր եմ ծերացեալ և հիանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»²⁹:

Սեն-Մարտենը մերժում է Թովմա Արծրունու այն վկայությունը, թե իբր Խորենացին ապրել է 120 տարի: Այս թիվը մերժում է՝ բացատրելով, թե 60 տարեկանում Խորենացին չէր կարող մեկնել արտասահման ուսումնառության: Նա հիշատակում է Ասողիկ պատմիչի այն վկայությունը, ըստ որի՝ Խորենացին ապրել է Գյուտ կաթողիկոսի ժամանակ, որը զբաղեցրել է կաթողիկոսական աթոռը 465-ից մինչև 475 թվականը³⁰:

Հայագետն իրավացիորեն Խորենացու գլխավոր երկասիրությունը համարում է «Հայոց պատմությունը», որը գրվել է Սահակ Բագրատունի իշխանի խնդրանքով: 481-ին հայրենակիցների կամքով Հայաստանի մարզպան հռչակված՝ նա ընդվզել է պարսիկների դեմ և երկու տարի անց զոհվել:

Սեն-Մարտենի կարծիքով Մովսես Խորենացու պատմությունն ամբողջական երկ է: Նա խոսել է նաև պատմության չորրորդ գրքի մասին, որը գրվել է

²⁷ “Journal Asiatique”, 1823, 330.

²⁸ Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն. 2013, 26:

²⁹ Խ ո ռ ե ն ա գ ի. 1991, 353:

³⁰ “Journal Asiatique”, 1823, 335.

առանձին, չի եղել առաջին երեք գրքերի շարունակությունը. դա էլ նպաստել է դարերի ընթացքում նրա անհետանալուն³¹:

Հայագետը կրկնում է 1819-ին «Հիշատակարաններում ...» հայտնի այն կասկածը, թե «Աշխարհացոյցը» չի պատկանում պատմահոր գրչին:

Հայագիտության մեջ առաջին անգամ 1826-ին “Journal Asiatique” ամսագրում լույս է տեսնում XV-ի դարավերջին գրված մի հետաքրքիր ուղեգրություն, որի հեղինակն էր Մարտիրոս Երզնկացի եպիսկոպոսը: Վերջինիս ուղեգրության թարգմանությանը կցված է մի ընդարձակ նախաբան, որը հիացմունք է պատճառում հարուստ փաստերով ու տրամաբանական եզրահանգումներով³²:

Իր նախաբանում Սեն-Մարտենն ասում է, թե Մարտիրոս Երզնկացու ուղեգրությունը պարզ պատմություն է Մեծ Հայքից Եվրոպա եկած մի հոգևորականի մասին, որի փափագն էր տեսնել Եվրոպայի սրբավայրերն իր աչքով և հնարավորինս օգտակար լինել իր ազգին: Նրա առաջնահերթ խնդիրն էր այցելել Հռոմ, խոնարհվել Հիսուսի սուրբ առաքյալներ Պողոսի և Պետրոսի գերեզմանների առաջ, հետո Գալիցիայում տեսնել սուրբ Հակոբի գերեզմանը, իր պաշտամունքը մատուցել Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում գտնվող սրբավայրերում եղած հոջակավոր սրբերի մասունքներին: Հայ հոգևորականի այս փափագին գումարվել է նաև երկու ամսից ավելի տևած նրա ուղևորությունը Ատլանտյան օվկիանոսում. ահա ուղեգրության այս հատվածն առավել մեծ արժեք է տալիս գրվածքին:

Սեն-Մարտենն իրավացիորեն է արժեքավորել Մարտիրոս Երզնկացու ուղեգրությունը. այն այսօր էլ պահպանում է իր ճանաչողական արժեքը:

Սեն-Մարտենի ուշադրության կենտրոնում է եղել նաև Վենետիկի Մխիթարյանների «Ընտիր մատենագիրք» շարքը, որի առաջին հատորը նվիրված է Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» աշխատությանը, որը լույս է տեսել 1826 թ.: Հայագետի հոգվածն ունի ճանաչողական մեծ արժեք: Նա միջազգային հայագիտության ուշադրությունը հրավիրում է արդեն լույս տեսած երեք կարևոր մատյանների վրա՝ Եզնիկ Կողբացու, Մովսես Խորենացու և Եղիշեի: Կարևոր են այդ փոքրածավալ գրքերի համառոտ նախաբանները:

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության նշանավոր դեմքերից Ղուկաս Ինճիճյանը (1758–1833) եղել է Սեն-Մարտենի ժամանակակիցը: Նա բազմակողմանի զարգացած մտավորական էր՝ աշխարհագետ, պատմաբան, բանասեր, թարգմանիչ, ազգագրագետ: Հատկապես կարևոր է նրա ներդրումը Ստեփանոս Ազոնցի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» 11 հատորանոց կոթողային աշխատության ստեղծման գործում: Այդ հատորները ծանոթ էին Սեն-Մարտենին և ընկած են նրա «Հիշատակարաններ ...» կոթողային աշխատության հիմքում: Սեն-Մարտենը ուշադիր հետևում էր Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հրապարակումներին և երբեմն գրախոսություններով անդրադառնում էր դրանց: Նա քննախոսում էր հատկապես այն գործերը, որոնք իր հետաքրքրությունների շրջանակում էին: Ահա դրանցից մեկն

³¹ “Journal Asiatique”, 1823, 327.

³² “Journal Asiatique”, 1826, 321–346.

էր Ղուկաս Ինճիճյանի «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» աշխատութեան գրախոսականը՝ տպագրված 1828 թվականին “Journal des savans” ամսագրում: «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» տասնմեկ հատորները, ըստ հայագետի, լիովին ինքնուրույն գիտական շարադրանք են և ծաղկաքաղ չեն եվրոպական համանման աշխատություններից: Հատկապես դրանցում չէք գտնի Ֆրանսիայի, Անգլիայի կամ Գերմանիայի լավագույն աշխարհագրագետներից կատարած ընդօրինակումներ³³:

1831 թ. հայագետը “Journal Asiatique” հանդեսում տպագրում է “Note sur les Inscriptions armeniennes de Bolgary” խորագրով հոդվածը, որում անդրադարձ է կատարում Ռուսաստանի տարածքում գտնված մի շարք գերեզմանաքարերի վրա եղած հայերեն արձանագրություններին³⁴:

Եզրակացություն

Ա.-Շ. Սեն-Մարտենը ոչ միայն ֆրանսիական, այլև եվրոպական գիտական հայագիտության հիմնադիրն է: 1818 և 1819 թթ. լույս տեսած «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» կոթողային գրքի երկու հատորները եվրոպայի արևելագետների հայացքը թեքեցին դեպի Հայաստան՝ պետականորեն քրիստոնյա դարձած Արևելքի առաջին երկրի հարուստ գրականությունն ու պատմությունը, որի իմացությունն ուներ համամարդկային արժեք:

Սեն-Մարտենի կենսագրության հավաստի ու ծավալուն միակ աղբյուրը նրա աշակերտ Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեի ներբող-կենսագրականն է, որում գիտնականի կերպարը պատկերված է ամբողջական ու կատարյալ ձևով: Չնայած իր կարճատև կյանքին՝ թողել է հարուստ հայագիտական ժառանգություն: Նա ներկայացնում է Մեծ Հայքի և Կիլիկյան Հայաստանի աշխարհագրությունն ու պատմությունը ոչ միայն ըստ հայկական, այլև այլ երկրների մատենագիրների վկայությունների: Սեն-Մարտենը բարձր է գնահատել V և հետագա դարերի հայ պատմիչների թողած վկայությունները, որոնք իրենց փաստերով լրացնում են Արևելքի մի շարք երկրների պատմությունները: Նա առաջինը ճիշտ գնահատեց Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» պատմական արժեքը:

Սեն-Մարտենը հատուկ ուսումնասիրություն գրեց Արշակունիների պարսկական ծագում ունեցող չորս տարբեր երկրների թագավորական գերդաստանների մասին, որոնցից ամենաերկարակյացը հայկականն էր: Ուսուցողական նպատակով Վարդան Այգեկցու 45 ընտիր առակները թարգմանեց ֆրանսերեն:

Նա առաջինն անդրադարձավ հայ թատրոնի պատմության մեջ առանձնակի տեղ ունեցող «Մարտիրոսութիւն սրբոյն Հռիփսիմէի» ողբերգությանը: Շատ բարձր գնահատեց Վենետիկի Մխիթարյանների «Ընտիր մատենա-

³³ “Journal des savans” (Paris), 1828, 532.

³⁴ “Journal Asiatique”, 1831, 503–504.

գիրք» շարքի հատորները: Նա Մարտիրոս Երզնկացու դեպի Եվրոպա և Ամերիկա կատարած ուղեգրությունը՝ գրված XV դարավերջին, թարգմանեց ֆրանսերեն՝ կցելով հարուստ ծանոթագրություններ ու ընդարձակ նախաբան:

Ֆրանսերեն է թարգմանել Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունը» (լույս տեսավ հետմահու), Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մի մեծ հատվածը՝ նրանում տեսնելով պատմական մեծ արժեք:

Խորին հարգանքով է գրել Մովսես Խորենացու մասին՝ նրա պատմությունը համարելով քննական:

Երկար տարիներ եղել է “Journal Asiatique” ամսագրի գլխավոր խմբագիրը:

Սեն-Մարտենը՝ արևելագիտության հանճարը, ինչպես նրան կոչել է Մ. Բրոսսեն, վաղաժամ մահվան պատճառով չկարողացավ իրականացնել հայագիտական բոլոր ծրագրերը:

Աելիտա Դոլուխանյան – ք. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին և միջնադարյան հայ գրականություն, բանահյուսություն, ժամանակակից հայ գրականություն, գրականության դասավանդման մեթոդիկա, գրաքննադատություն, հայագիտություն, գրական կապեր: Հեղինակ է 39 գրքի և շուրջ 800 հոդվածի: ORCID:0000-0001-9526-9464. aelita.dolukhanyan@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Արձագանք» (Թիֆլիս), 19. XII. 1893 [“Ardzagank” (Tiflis), 19. XII. 1893 (in Armenian)]:

Դոլուխանյան Ա. 2014, Ա.-Ժ. Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր, Երևան, «Ձանգակ» հրատ., 240 էջ [Dolukhanyan A. 2014, Saint-Martin is the Founder of French Armenology. Yerevan, “Zangak” Press, 240 p. (in Armenian)]:

Թերզիբաշյան Վ. 1959, Հայ դրամատուրգիայի պատմություն, 1668–1868, հ. I, Երևան, «Հայպետհրատ», 487 էջ [Terzibashyan V. 1959, History of Armenian Dramaturgy, 1668–1868, V. 1. Yerevan, “Haypethrat”, 487 p. (in Armenian)]:

Լևոնյան Գ. 1941, Թատրոնը հին Հայաստանում, Երևան, «Հայպետհրատ», 182 էջ [Levonyan G. 1941, Theatre in Ancient Armenia. Yerevan, “Haypethrat”, 182 p. (in Armenian)]:

Խորենացի Մ. 1991, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և Ներածությունը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 485 էջ [Khorenatsi M. 1991, History of Armenia, Original Text and Introduction by M. Abeghyan and S. Harutyunyan. Yerevan, Press of Academy of Sciences of the ASSR, 485 p. (in Armenian)]:

«Հայկազուններ» (Երևան), 2025, № 10, էջ 54–57 [“Haykazunner” (Yerevan), 2025, № 10, p. 54–57 (in Armenian)]:

Հովհաննիսյան Հ. 2010, Հնագույն դրաման Հայաստանում: Ծագման հարցի շուրջ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 198 էջ [Hovhannisyanyan H. 2010, Ancient

Drama in Armenia. On the Question of Origin. Yerevan, “Nairi” Press, 198 p. (in Armenian):

Հովհաննիսյան Պ. 2013, Մովսես Խորենացի: Մատենագիտություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 424 էջ [Hovhannisyanyan P. 2013, Movses Khorenatsi, Bibliography. Yerevan, YSU Press, 424 p. (in Armenian)]:

Շրումպֆ Գ. Ա. 1895, Ուսումնասիրությունք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս (ԺԴ–ԺԹ դար), թարգմ. Հ. Գարեգին Ջարբհանալեան, Վենետիկ, Մխիթարեան տպ., 399 էջ [Scrupf G. A. 1895, Studies of the Armenian Language and Literature in the West (XIV–XIX centuries). Translated by Garegin Zarbhanalian. Venice, Mechitarist Press, 399 p. (in Armenian)]:

«Փորձ» (Տփլիսի), 1881, մայիս–հունիս, էջ 1–18 [“Pordz” (Tiflis), 1881, May–June, p. 1–18 (in Armenian)]:

Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. 1890, Энциклопедический словарь, т. II. С. Петербург, Семеновская Типо-Литография, с. 480 [Brockhaus F. A., Efron I. A. 1890, Encyclopedic Dictionary, V. II. Saint Petersburg, Semenovskaya Typo-Lithography, 480 p. (in Russian)].

Марр Н. 1899, Сборники притч Вардана. Материалы для истории средневековой армянской литературы, часть I. СПб., Тип. Имп. акад. наук, XLI, 3, 594 с. [Marr N. 1899, Vartan’s Collection of Fables, Materials for the History of the Medieval Armenian Literature, Part I, SPb., Printing House of the Imperial Academy of Sciences, XLI, 3, p. 594 (in Russian)].

Doluchanian A. 1983, Literature w armianskich koloniach w Polsce. – «Studia Z dziejow kontaktów polsko-ormiańskich» (Lublin), 247 p. [Dolukhanyan A. 1983, Literature of the Polish-Armenian Community. – “Collection of Armenian-Polish literary Ties” (Lublin), 247 p. (in Polish)].

“Journal Asiatique” (Paris), 1822, Août, p. 65–66, 77, “Societé Asiatique”; 1823, Juin, p. 325, 327, 330, 335; 1826, Decembre, p. 321–346; 1828, Septembre, p. 532; 1831, t. 7, p. 503–504 (in French).

“Journal des savans” (Paris), 1828, Septembre, p. 521–560 (in French).

Histoire d’Arménie par le patriarche Jean VI did Jean catolicos, traduit de l’Arménien en français par M.-J. Saint-Martin, ouvrage posthume. 1841. Paris, Imp. Royale, XLVIII, 462 p. (in French).

Notice historique sur M. A.-J. Saint-Martin, membre de l’institut (Académie des inscriptions) chevalier la legion-d’honneur; redacteur du Journal Asiatique, Par M. Brosset Jeune, son élève. 1833. Paris, p. I–XXII (in French).

Petit Robert-2. 1988, Dictionnaire Universel des noms propres, pub. dic. Robert. Paris, 1952 p. (in French).

Saint-Martin J. 1818, Mémoires historique et géographique sur l’Arménie, Suivis du texte armenien de l’Histoire des princes orpelians, par Etienne Orhelian, archeveque de Siounie, et de celui des Geographies attribuees a Moyse de Khoren et au docteur Vartan, le tout accompagne d’une traduction Francoise et de notes explicatives, t. I. Paris, De L’Imprimerie Royale, XII, 450 p. (in French).

Saint-Martin J. 1819, Mémoires historique et géographique sur l’Arménie, Suivis du texte armenien de l’Histoire des princes orpelians, par Etienne Orhelian, archeveque de Siounie, et de celui des Geographies attribuees a Moyse de Khoren

et au docteur Vartan, le tout accompagne d'une traduction Françoise et de notes explicatives, t. II. Paris, De L'Imprimerie Royale, 519 p. (in French).

Saint-Martin J. 1850, Fragments d'une histoire des Arsacides, t. I. Paris, Imp. Nationale, 464 p.; t. II. 1850. Paris, Imp. Nationale, 457 p. (in French).

АКТУАЛЬНАЯ ЦЕННОСТЬ АРМОНОВЕДЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ АНТУАНА-ЖАНА СЕН-МАРТЕНА

АЭЛИТА ДОЛУХАНЫАН

Резюме

Ключевые слова: Сен-Мартен, Аршакиды, Бузанд, Хоренаци, Айгекци, Мартирос Ерзнкаци, С. Орбелян, Рипсимэ, Мхитаристы, армянские историки.

А.-Ж. Сен-Мартен (1791–1832) является основоположником не только французского, но и европейского научного арменоведения. Вышедшие в свет в 1818 и 1819 годах два тома монументального труда “Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie” заставили европейских востоковедов обратить свой взор на Армению – на богатую литературу и историю страны, первой на Востоке принявшей христианство на государственном уровне. Знание истории и литературы Армении являло собой общечеловеческую ценность.

Единственным пространственным и достоверным источником биографии Сен-Мартена является панегирик-биография, составленная его учеником Мари Фелисите Броссе и представляющая жизненный путь учёного в наиболее полной форме. За свою сравнительно недолгую жизнь ему удалось оставить богатое арменоведческое наследие. Географию и историю Великого Айка (Великой Армении) и Киликийской Армении он представил на основе историографических свидетельств не только армянских, но и историков других стран. Сен-Мартен дал высокую оценку свидетельствам армянских историков V века и последующих столетий; приведенные ими факты восполняют историю ряда стран Востока. Он первым отметил ценность труда Фавстоса Бузанда «История Армении». Сен-Мартен посвятил также отдельное исследование имеющим персидское происхождение царским династиям Аршакидов четырех стран, среди которых самой долго правившей была армянская.

Широк был круг его интересов и научных изысканий. С учебной целью Сен-Мартеном были переведены на французский язык 45 басен Вардана Айгекци (1825). Французский арменовед первым обратился к трагедии «Мученичества святой Рипсимэ», занимающей особое место в истории армянского театра, дал высочайшую оценку многотомнику венецианских мхитаристов «Избранные историки». Он перевел на французский язык путевые записки Мартироса Ерзнкаци о путешествии по Европе и Америке, составленные в конце XV века, написав к ним развернутое предисловие и снабдив примечаниями.

historians from other countries. Saint-Martin highly valued the testimonies of Armenian historians from the 5th century and subsequent centuries; the facts they provided complete the history of several Eastern countries. He was the first to note the value of Pavstos Byuzand's work, "History of Armenia". Saint-Martin dedicated a separate study to the Arsacid royal dynasties of Persian origin in four countries, among which the Armenian dynasty was the longest-reigning.

The range of his interests and scientific research was wide. For educational purposes, 45 fables by Vardan Aygektsi were translated into French by Saint-Martin (1825). The French specialist in Armenian Studies was the first to refer to the tragedy "The Martyrdom of Saint Hripsime", which occupies a special place in the history of Armenian theater. He highly appreciated the multi-volume work of the Venetian Mkhitarists "Yntir Matenagirq". Saint-Martin translated into French the travel notes of Martiros Yerznkatsi regarding his journey around Europe and America, compiled at the end of the 15th century, writing an extensive preface and providing them with annotations.

Saint-Martin also translated the "History of Armenia" by Hovhannes Draskhanakertsi, which was published after his death. He penned the French translation of an extensive excerpt from Stepanos Orbelian's history, which was highly appreciated by the scholar. Saint-Martin's writings addressed to Movses Khorenatsi, whose historical work he considered analytical, are filled with deep reverence. It is worth noting that for many years, Saint-Martin served as the editor-in-chief of the authoritative journal "Journal Asiatique".

Unfortunately, Saint-Martin, a genius of Oriental studies as M. Brosset called him, did not manage to bring all of his projects in Armenian studies to life; his death prevented their completion.

Aelita Dolukhanyan – Correspondent Member of NAS RA, Doctor of Sciences in Philology, Professor, Chair of the Department of Ancient and Medieval Armenian Literature and its Teaching Methodology at the ASPU after Kh. Abovyan. Scientific interests: Ancient and Medieval Armenian Literature, folklore, contemporary Armenian Literature, methodology of teaching literature, literary criticism, Armenology, literary ties. Author of 39 books and over 800 articles. ORCID: 0000-0001-9526-9464. aelita.dolukhanyan@gmail.com